

تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی

نویسندگان: ابراهیم صالحی عمران^۱، مهدی سبحانی نژاد^{۲*} و حسین فرهیخته (چهارباشلو)^۳

۱. استاد گروه علوم تربیتی دانشگاه مازندران

۲. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شاهد

۳. دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه خوارزمی

sobhaninejad@shahed.ac.ir

* نویسنده مسئول: مهدی سبحانی نژاد

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، انجام شده است. روش پژوهش توصیفی از نوع تحلیل محتوا بوده و جامعه پژوهش نیز کلیه کتاب‌های درسی دوره شش ساله ابتدایی بوده‌اند. نمونه پژوهش، ۲۶ جلد کتاب درسی در پنج عنوان؛ فارسی (بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، هدیه‌های آسمانی، هدیه‌های آسمانی (کتاب کار) و تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۱۳۹۱-۱۳۹۲ بوده است. ابزار گردآوری داده، چک لیست تحلیل محتوای محقق ساخته بوده و داده‌های حاصل نیز به دو شیوه کمی (بهره گیری از شاخص آماری توصیفی و آنتروپی شانون) و کیفی، تحلیل شده است. یافته‌ها نشان داد؛ در بین کتاب‌های درسی، کتاب فارسی پایه پنجم با ۱۶/۳ درصد فراوانی، بیشترین میزان توجه و کتاب‌های فارسی دوم و چهارم ابتدایی با ۱/۱ درصد فراوانی، کمترین میزان توجه را به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس، داشته‌اند. بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه جهاد در راه خدا و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه تعامل مطلوب اجتماعی است. در بین پایه‌های دوره ابتدایی در ارتباط با اشاره به مولفه‌ها، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به پایه ششم و کمترین ضریب اهمیت مربوط به پایه اول و دوم می‌باشد. یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌های کمی و کیفی نشان داد؛ به مولفه‌های شهداء و ایثارگران در محتوای کتاب‌های درسی به طور جامع و متعادل، توجه نشده است.

کلید واژه ها: تحلیل محتوا، شهدا و ایثارگران، دفاع مقدس، مولفه، برنامه درسی، دوره ابتدایی.

پژوهش‌های
آموزش و یادگیری

(دانشور و دانشاوری)

• دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۰۶/۰۱

• پذیرش مقاله: ۱۳۹۴/۰۲/۰۶

Scientific-Research
Journal of Shahed
University

Twenty-second Year, No.6
Spring & Summer
2015

Training & Learning
Researches

دو فصلنامه علمی-پژوهشی

دانشگاه شاهد

سال بیست و دوم-دوره

جدید

شماره ۶

بهار و تابستان ۱۳۹۴

مقدمه

هشت سال دفاع مقدس امت مسلمان و شهید پرور ایران حماسه‌های بزرگی از پایداری، جان فشانی، دلیری و رزم آوری، ایمان و اعتقاد را آفرید. تاریخ این نبرد بزرگ با رمز مقاومت، ایثار و پیروزی رزمندگان و ایثارگران نستوهی نوشته شده که با قلبی سرشار از عشق به خدا به جمع رزمندگان اسلام پیوسته و با ایمانی راسخ به مقابله با سهمگین ترین سلاح های دشمن رفته و با نثار خون خود، ماندگارترین میراث دفاع مقدس را به یادگار گذاشته اند [۱].

شهداء و ایثارگران دفاع مقدس چشم و چراغ و مایه امن و فراغ ما هستند. نقل گفته‌های این عزیزان و ترسیم زوایای وجودی و اخلاقی شهداء و ایثارگران دفاع مقدس - که از گرانبهاترین میراث معنوی نظام مقدس جمهوری اسلامی برای آیندگان می باشند - از ضروریات بنیادین امروزی به شمار می‌رود. به تعبیر دیگر، اینان در دوران هشت سال دفاع مقدس، علاوه بر دفاع از سنگرهای ایدئولوژیک، با حضور مستمر و ایثارگرانه خود در میادین عزت و شرف، رسالت جهاد و شهادت خود را نیز به بهترین وجه به انجام رسانیدند [۲]. حق عظیم آن عزیزان، بر ما آن است که فرهنگ ایثار و شهادت و ارزش مجاهدت در راه خدا برای همه تبیین شود و آن آرمانها و اصولی که عزیزان ما به خاطر آن خود را فدا کردند، در زندگی ما به تحقق نزدیک شود [۳].

با نگاهی دیگر می‌توان گفت، شهید و شهادت برای یک ملت، وسیله حرکت و مقدمه پیروزی است و محدود به ملت خاصی نیست، بلکه هر جامعه‌ای، که در جهت اهداف عالی الهی گام بردارد و از خود بگذرد، آن اجتماع پیروز و سر بلند است [۲]. به عنوان نمونه، پدیده تمنای شهادت در تاریخ مقاومت ملل، پیشینه‌ای روشن دارد؛ به طوری که خلبانان جوان و دواطلب ژاپنی شب قبل از ماموریت در مراسمی شرکت می‌کردند و با پوشیدن لباس سفید به طور نمادین خود را از علایق دنیوی می‌پیراستند و صبح روز بعد در باند پرواز،

جعبه‌ای دریافت می‌کردند که قاعدتا باد خاکسترشان در آن جای می‌گرفت. در دوران هشت سال دفاع مقدس نیز، گشودن معبر در میدان‌های مین به شکل خارق العاده و شهادت طلبانه‌ای عملی می‌شد که ریشه در فلسفه شهادت طلبی ایرانیان دارد [۴ و ۵].

از این رو، یاد شهداء و ایثارگران، یادبود ارزشهای انسانی است و گرامیداشت آنان، تجلیل از برترین خصال بشری و باعث تداوم حرکت انقلاب است. اگر فداکاری و ایثار شهدا و رزمندگان دفاع مقدس نبود؛ امنیت، استقلال و آزادی کشور از میان می‌رفت. بنابراین پاسداری خون شهدا و ایثارگری رزمندگان هشت سال دفاع مقدس و زنده نگه داشتن نام و یاد آنها وظیفه‌ای انسانی و ملی است [۶].

در دنیای متغییر امروزی، که عصر "انفجار اطلاعات" لقب گرفته است و در زمانه‌ای که مرزهای جغرافیایی معنا و مفهوم پیشین خود را در ساختار جدیدی از معرفت و تحول مبنایی در حیات بشری، رفته رفته از دست می‌دهد و اقتدار ملی هر کشور در بعد فرهنگی آن جلوه و ظهور می‌یابد، پاسداری از ارزش‌های فرهنگی منجمله فرهنگ ایثار و شهادت و عناصر متشکله آن - یعنی رزمندگان و آرمان هایشان - نیازمند رویکردی واقع بینانه و استراتژیک خواهد بود [۷].

با درک این مهم که، زیر ساخت های فکری هر جامعه ای نشأت گرفته از فرهنگ حاکم بر آن جامعه است و مقوله فرهنگ رابطه مستقیمی با زیرساخت های جامعه دارد. بنابراین، برای تغییر در حاکمیت هر جامعه‌ای ابتدا باید از تغییر فرهنگ حاکم بر آن جامعه شروع گردد که در این برهه از زمان، دشمنان نظام با درک این مهم و برای نیل به اهداف خود، تهاجم به نظام‌های فرهنگی به ویژه فرهنگ ایثار و شهادت و کم رنگ کردن فلسفه جهاد را سرلوحه سیاست‌های توسعه طلبانه خود قرار داده‌اند. به طور مثال، در سرزمین فلسطین اشغالی، صهیونیست‌ها کنگره شیعه شناسی تشکیل داده و خواستار مبارزه با مظاهر حسینی و

فرهنگ ایثار و شهادت هستند [۸] در این میان، رسالت همه نهادهای فرهنگی باید با هر وسیله و ابزار، از مجموعه معنوی دفاع مقدس، که بخشی از تاریخ، فرهنگ و سلوک اجتماعی جامعه ایرانی است، صیانت و پاسداری کند. ضروری است این پاسداشت و نگهداشت با استفاده از ابزارهای مناسب در جامعه، از جمله نهاد آموزش و پرورش - به عنوان اولین محیطی است که دانش آموزان به طور رسمی ارزش‌های فرهنگی و اخلاقیات را می‌آموزند - به صورتی شایسته و به شکل مطلوب صورت گیرد [۹].

آشنا سازی دانش آموزان با گنجینه‌های دفاع مقدس به ویژه ابعاد شخصیتی و رفتاری شهدا و ایثارگران دفاع مقدس اهمیت زیادی برای جامعه دارد؛ زیرا بازتاب این آشنایی و شناخت عمیق و اصولی از شهدا و رزمندگان، جامعه را از تاثیرات روحیه مثبت از خودگذشتگی برخوردار می‌کند و امکان بهره مندی از ذخایر معنوی و آثار وجودی شهدا و رزمندگان دفاع مقدس میسر می‌گردد و باعث تداوم دینی و ملی جامعه اسلامی - ایرانی و ارزشهای انقلاب خواهد شد [۱۰]. به تعبیری دیگر، با معرفی و شناساندن کامل ابعاد وجودی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس، نمونه رفتار و کردار مطلوب در معرض دید فراگیر قرار می‌گیرد و موقعیت او را دگرگون می‌کند و همین امر حالت نیکویی و پیروی را در دانش آموز بیدار می‌کند و مقدمه رشد و گسترش فرهنگ ایثار و شهادت را در جامعه فراهم می‌آورد.

لازم به ذکر است؛ این آشنایی و روشنگری نه صرفاً از نوع احساسی و سلیقه‌ای، بلکه باید از نوع انتقادی و تحلیلی و مبتنی بر اصول تربیتی و روانشناختی باشد؛ زیرا شناخت نوع احساسی و به دور از اصول علمی منجر به سطحی نگری نسبت به موضوع مورد نظر می‌شود و همین امر - عدم شناخت کافی و جامع - منجر به آسیب پذیر شدن دانش آموزان در برابر افکار مخالف و متناقض می‌شوند، از این رو، تأکید بر پرورش تفکر تحلیلی و نقاد، آگاهی و بینش از یک طرف و روشنگری و آگاهی بخشی از طرف دیگر، از ضروریات نهادینه

کردن فرهنگ ایثار و شهادت است. پر واضح است، آموزش و پرورش در صورتی می‌تواند ضمن ترویج فرهنگ ایثار و شهادت به هدف فوق-الگو قرار گرفتن رزمندگان - نزدیک گردد که همراه با توجه به ابعاد شخصیتی، رفتاری و اخلاقی رزمندگان، پرورش تفکر تحلیلی و انتقادی را سر لوحه کار و برنامه خویش قرار دهد. چرا که امروزه، با گسترش علوم ارتباطات و وسایل و ابزار رایانه‌ای، ماهواره‌ای و شبکه‌های اجتماعی و تسهیل فرایند جهانی شدن، مبادله اطلاعات و دیدگاه‌های مختلف - چه درست و نادرست - به آسانی صورت می‌پذیرد و حاصل آن بروز سوالها و تردیدها در بعد معنوی و ارزشی و به تبع آن به چالش کشیدن ارزش‌های دینی و معنوی را به دنبال دارد [۱۱]. نمونه بارز به چالش کشیدن این ارزش‌ها برای نسل جوان، فلسفه جهاد به طور عام و آرمان‌ها و اهداف شهدا و رزمندگان دفاع مقدس به طور خاص است [۱۲]. در چنین ورطه‌ی عظیمی از سوالها و تردیدها و با هدف قرار گرفتن فلسفه جهاد توسط دشمنان و بدخواهان، بهترین و کارآمدترین راهبرد ممکن برای حفظ و بسط مجموعه میراث معنوی دفاع مقدس و ابعاد وجودی شهداء و ایثارگران، پرورش و شکل دهی تفکر تحلیلی و نقاد در دانش آموزان از طریق برنامه درسی است.

با توجه به این مهم، نظام آموزشی به طور عام و برنامه درسی به طور خاص، می‌تواند در کنار سایر راهبردها، ابزاری مناسبی برای به کارگیری اندیشه‌ها و الگوی شخصیتی و رفتاری شهداء و رزمندگان، توسط دانش آموزان در عرصه عمل باشد.

از این رو، هر برنامه درسی که هدف آن، انتقال و نهادینه کردن مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس برای دانش آموزان است باید مبتنی بر اصول و قواعد یادگیری و برنامه ریزی درسی باشد تا کلمات، مصالح و مواد به کار گرفته شده در ارتباط با موضوع، به گونه‌ای موثر و زیبا چیده و ترتیب یابد، که نه تنها بعد شناختی مخاطب، بلکه بعد عاطفی وی را بارور و درگیر

نسل جوان کشور به ویژه دانش‌آموزان ادامه و توسعه دهنده راه شهدا و ارزشهای فرهنگی جامعه باشند.

با توجه به این مهم، کارشناسان و صاحب‌نظران مربوطه بر این باورند، تصویر درستی از مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس برای دانش‌آموزان در محتوای کتب درسی ترسیم نشده است و معتقدند یکی از اشتباهات رایج در فهم فرهنگ ایثار و شهادت و رزمندگان دفاع مقدس، چینش ناصحیح جنگ و خونریزی با این فرهنگ است. امروزه بعضی بر این اشتباه پافشاری می‌کنند و تعمیم معنای ژرف ایثار، شهادت و ابعادی وجودی شهدا را با جنگ با دشمن و ماموریت نظامی خلاصه می‌کنند [۱۷]. در حالی که مفهوم و مولفه‌های مربوط به شهداء و رزمندگان، چیزی فراتر از کشته شدن و جنگاوری است. به تعبیر دیگر، نقشه مفهومی رزمندگان و ایثارگران دفاع مقدس چیزی بیش از جنگ، خون‌ریزی و جنگ آوری می‌باشد. از این رو، پژوهش حاضر، به نوعی در راستای فرض آزمایی فوق می‌باشد.

با بررسی پژوهش‌های پیشین، موارد قابل‌ذکری نمی‌توان یافت که مستقیماً با موضوع این تحقیق در ارتباط باشد، اما در رابطه با ترویج فرهنگ ایثار و شهادت به چند مورد از مطالعات انجام شده می‌توان اشاره نمود:

عرب‌زوزنی و سعیدی (۱۳۸۵)، با موضوع «فرهنگ شهادت در کتاب‌های درسی دوره ی راهنمایی تحصیلی»، می‌باشد و به این نتیجه رسیدند که در کتاب‌های درسی اطلاعات کمی درباره شهید و شهادت ارائه شده است [۱۸].

منصوری و چهارباشلو (۱۳۸۷)، در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای برنامه ی درسی دوره ی راهنمایی و میزان توجه آن به مفاهیم ایثار، جهاد و شهادت» نشان دادند، مقوله ایثار و شهادت به صورت سازمان یافته در دروس مورد نظر استفاده نشده است. همچنین در کتب دوره راهنمایی، بیشتر به شهدای صدر اسلام توجه شده و کمتر به شهدای هشت سال دفاع مقدس اشاره

سازد، همان طوری که برنامه ریزان درسی معتقدند یادگیری بهتر و عمیق تر صورت می‌گیرد [۱۳].

ورود ادبیات دفاع مقدس به ویژه مولفه‌های شهداء و ایثارگران به عرصه متون آموزشی به ویژه کتاب‌های درسی از شیوه‌های مهم اشاعه مفاهیم و یادمان دفاع مقدس و از راهکارهای حفظ و ارتقای ارزش‌ها و اندیشه‌های آنان است. در الگوی نظام آموزش و پرورش ایران، غالب فعالیت‌های آموزشی و پرورشی در چارچوب کتاب درسی صورت می‌گیرد [۱۴]. بدیهی است کتاب درسی از کارآمدترین ابزارهایی است که می‌تواند، نقش مهمی در انتقال و توسعه فرهنگ پایداری هشت سال دفاع مقدس داشته باشد. کتاب درسی می‌تواند، عامل انتقال و توسعه میراث معنوی دفاع مقدس و زمینه ساز تحقق رفتارهای عملی متناسب با ارزش‌های دفاع مقدس در کسانی باشد که انتظار می‌رود در آینده ادامه دهنده این ارزش‌ها باشند. محتوای کتاب‌های درسی مدارس به خصوص دروسی چون ادبیات فارسی، دینی، تاریخ و علوم اجتماعی زمینه‌های مطلوبی هستند که می‌توان مجموعه میراث معنوی دفاع مقدس را حفظ و توسعه داد [۴] [۱۵].

در بین دوره‌های تحصیلی نظام آموزشی کشور، دوره‌ی ابتدایی از نظر شکل‌گیری شخصیت و الگوی رفتاری دانش‌آموزان، استعدادها و رغبت‌های فردی و شکل‌گیری نگرش‌های مثبت و پرورش فضایل اخلاقی و معنوی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد [۱۶]. با توجه به این که یکی از اهداف تربیتی نظام آموزشی کشورمان تربیت شهروندانی است که با جان و دل در راه میهن، جان فشانی کنند.

بر اساس آن چه در بالا آمد، یکی از این راه‌ها، آشنایی جامع و کامل دانش‌آموزان با مولفه‌ها، ویژگی‌ها، خصوصیات فکری و رفتاری شهدا و ایثارگران به عنوان انسان کامل است تا از این طریق، نگرش مثبت به شهدا و رزمندگان دفاع مقدس شکل‌گیرد و تغییرات مطلوب در رفتار دانش‌آموزان در این زمینه بروز کند. لازمه آن برنامه ریزی درسی جامع است؛ تا

شده است [۱۷].

گفت، این پژوهش علاوه بر اصالت موضوعی پژوهش، برخوردار از اصالت روش شناختی است. بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته در بعد روش‌شناسی، در قالب روش‌های کمی و آن هم محدود به شاخص‌های آمار توصیفی بوده است. این پژوهش علاوه بر به کارگیری شاخص‌های آمار توصیفی، سعی در به کارگیری جدیدترین و دقیق‌ترین روش تحلیل محتوا، یعنی آنتروپی شانون است؛ که سعی دارد از نگاه صرف آماری به داده‌ها، به نحوه ی چگونگی توزیع داده‌ها و هدفمند بودن توزیع مولفه‌های شهداء و رزمندگان بپردازد. همچنین برای درک بهتر مسئله و یافته‌های پژوهش - به عنوان جنبه نوآورانه دیگر این پژوهش - در کنار بررسی مقایسه‌ای داده‌های کمی حاصل از شاخص‌های آمار توصیفی و روش آنتروپی شانون، از داده‌های کیفی برای روا سازی نتایج حاصله از داده‌های کمی استفاده شده است.

کوتاه سخن اینکه، کتاب‌های درسی به عنوان مهم‌ترین و بدیهی‌ترین عنصر آموزش می‌تواند نقش مهمی در انتقال این مفاهیم، ارزشها و پیام‌های دفاع مقدس داشته باشد. و یافته‌های مطالعه، به طور بالقوه سبب اصلاح و بسط نگاه مخاطبان به ویژه سیاست‌گذاران آموزشی و مولفان کتاب‌های درسی به مجموعه میراث معنوی دفاع مقدس و ابعاد وجودی رزمندگان و شهداء دفاع مقدس و غنی سازی پژوهش تربیتی در این زمینه خواهد شد.

در این پژوهش به منظور شناسایی مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی مربوط به شهدا و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس، نتایج پژوهش‌های انجام شده پیشین و هم چنین متون و اسناد موجود در خصوص مولفه‌های شهداء و ایثارگران تحلیل، مولفه‌ها و شاخص‌های حاصل در جدول شماره یک آورده شده است. جدول مذکور مبین، نه مولفه و نود و نه شاخص در خصوص شهداء و ایثارگران دفاع مقدس می‌باشد.

بر این اساس، هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی کمی و کیفی مولفه‌های شهدا و ایثارگران هشت سال

دفتر برنامه ریزی و تالیف کتب درسی (۱۳۷۲)، در پژوهشی تحت عنوان «مروری بر آثار و ارزش‌های دفاع مقدس طی کتاب‌های درسی» نشان داد از ۲۵ عنوان کتاب درسی مورد بررسی در دوره ابتدایی، طی کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی، تعلیمات دینی، فارسی و تاریخ به موضوع دفاع مقدس توجه شده است [۱۹].

ربانی (۱۳۶۵)، در پژوهشی تحت عنوان «ادبیات پایداری و دفاع مقدس در کتاب‌های درسی چاپ ۱۳۶۴» نشان داد که در بیست و سه درس از کتاب‌های فارسی دوره‌های ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان به موضوع دفاع مقدس پرداخته شده است [۲۰].

آرمند (۱۳۸۷) در تحقیقی با عنوان «بررسی مفاهیم ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره ی ابتدایی، راهنمایی و متوسطه» انجام داد. در مجموع در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه به مفهوم ایثار و شهادت اشاره شده است [۲۱].

سبحانی نژاد و جعفری هرنیدی (۱۳۸۶) نیز در پژوهش تحت عنوان «بررسی و تحلیل میزان توجه کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی به مولفه‌های دفاع مقدس» بیان نمودند که تحلیل محتوای کتاب‌های درسی نشان داد؛ کتاب‌های فارسی بیشترین و کتاب‌های تاریخ کم‌ترین توجه را به مولفه‌های دفاع مقدس داشته‌اند. بیشترین توجه به محورها و مولفه‌های مفهومی دفاع مقدس به ترتیب در کتاب‌های درسی پایه تحصیلی دوم راهنمایی، پنجم ابتدایی، چهارم ابتدایی، سوم ابتدایی، سوم راهنمایی، اول راهنمایی، اول ابتدایی و دوم ابتدایی بوده است. همچنین کتاب‌های درسی پایه دوم راهنمایی بیشترین توجه و کتاب‌های درسی پایه دوم ابتدایی هیچ‌گونه توجهی به مولفه‌های دفاع مقدس نداشته‌اند [۴].

با مرور مبانی تجربی پژوهش‌های صورت گرفته - در باب کاستی پژوهش‌های گذشته و ضرورت نیاز به مطالعه بیشتر - درباره موضوع مورد مطالعه می‌توان

جامعه آماری پژوهش، کلیه کتابهای درسی دوره شش ساله آموزش ابتدایی، شامل ۴۶ جلد کتاب‌های درسی در ده عنوان فارسی (بخوانیم)، فارسی (کتاب کار / بنویسیم)، علوم، هدیه‌های آسمان، هدیه‌های آسمان (کتاب کار)، قرآن، کار و فناوری، تفکر و پژوهش، ریاضی و مطالعات (تعلیمات) اجتماعی چاپ شده در سال تحصیلی ۱۳۹۲-۱۳۹۱ می‌باشد. نمونه آماری پژوهش، بیست و شش جلد کتاب درسی در پنج عنوان کتاب؛ فارسی (بخوانیم)، فارسی (کتاب کار / بنویسیم)، هدیه‌های آسمان، هدیه‌های آسمان (کتاب کار) و مطالعات اجتماعی؛ که تناسب بیشتری با هدف و موضوع پژوهش داشتند، انتخاب شدند. یعنی از روش نمونه‌گیری هدفمند برای انتخاب نمونه استفاده شده است. ابزار گردآوری داده‌ها، چک لیست تحلیل محتوای کتاب‌های درسی محقق ساخته بوده که به منظور ساخت آن، ابتدا کلیه متون، اسناد و پژوهش‌های انجام شده مرتبط با مفاهیم شهداء و رزمندگان دفاع مقدس به منظور دستیابی به مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی مرتبط با شهداء و رزمندگان هشت سال دفاع مقدس مطالعه و بررسی شده که نتایج این بررسی در جدول شماره یک با نه مولفه و نود و نه شاخص آورده شده است.

روش تعیین روایی تحلیل محتوای پژوهش حاضر نیز بدین صورت بوده که جهت انتخاب مولفه‌ها و شاخصهای مفهومی از منابع مربوطه متعدد و در دسترس استفاده و بررسی و تجزیه و تحلیل شد. ماحصل بررسی مذکور از منابع فوق توسط چهار نفر از صاحب‌نظران این حوزه و کارشناسان برنامه درسی مورد مطالعه قرار گرفت و درستی مولفه‌ها و شاخصها صحت، و برای تهیه ابزار سیاهه تحلیل محتوا انتخاب و به کار گرفته شد. سیاهه‌ی مذکور دارای دو قسمت؛ مولفه‌ها و شاخص‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب‌های درسی و بخش دوم؛ با عنوان میزان توجه کتاب (فراوانی) به مولفه‌ها و شاخص‌ها مذکور بوده است. واحد تحلیل این پژوهش صفحات (متن، پرسش‌ها، تمرین‌ها و تصاویر) می‌باشد.

دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ی آموزش ابتدایی ایران است.

سوال‌های پژوهش

۱. میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب فارسی (بخوانیم و بنویسیم) تا چه حد است؟
۲. میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب هدیه آسمانی و کتاب کار تا چه حد است؟
۳. میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب تعلیمات اجتماعی تا چه حد است؟
۴. میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب‌های مورد بررسی تا چه حد است؟
۵. میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در پایه‌های ابتدایی تا چه حد است؟

روش پژوهش

با توجه به هدف تحقیق، روش پژوهش توصیفی-تحلیل محتوای بوده است. تحلیل محتوای^۱ تکنیکی پژوهشی است که برای بررسی و تبیین کلمات، مفاهیم، واژه‌ها، مضامین، عبارات و جملات خاصی از درون یک متن یا مجموعه‌ای از متون مورد استفاده قرار می‌گیرد [۲۲]. به عبارت دیگر، تحلیل محتوا، فرایندی بیش از یک بازی ساده شمارش کلمات بوده و فرآیندی است که به معنای، نیت، پیامدها و محتوای عبارات و واژه‌ها توجه دارد [۲۳]. از نظر ساروخانی [۲۴] تحلیل محتوا یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحقیق است و به درستی می‌توان گفت هر محقق به صورتی با آن سروکار دارد. مهم‌ترین کاربرد تحلیل محتوا توصیف ویژگی‌های یک پیام است. این روش در پژوهش‌های علوم رفتاری به ویژه روانشناسی و علوم تربیتی برای بررسی‌های مربوط به محتوای کتاب‌های درسی به کار برده می‌شود [۲۵].

¹ -content analysis

تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی

جدول ۱. طبقه بندی مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی استخراجی از اسناد و مدارک مرتبط با مولفه‌های شهدا و ایثارگران

مولفه ها	شاخص ها
التزام عملی به ولایت فقیه	تبعیت از اصل ولایت فقیه، عاشق امام(ره)، فراجناحی بودن، تواضع نسبت به امام(ره)، پیرو خط امام، تقید و تعهد مکتبی، عشق به ولایت، تاکید بر شناخت اصل ولایت فقیه
حامی انقلاب اسلامی	تاکید بر حفظ انقلاب، استکبار ستیزی، اعتقاد به وحدت کلمه، تاکید بر حفظ نظام و ارزشهای آن، وفادار به قرآن و اسلام
سلوک بینه خانوداگی	کمک در کارهای خانه، برخورد خوش با اعضای خانواده، احترام به بزرگترها، انجام دادن کارهای شخصی، محبت به همسر، توجه به تربیت اسلامی فرزندان، اهل صلح و رحم، کمک در آمد خانواده، صادق و راز دار بودن در خانه، سنجیده نظر دادن، اهل مشورت بودن
جهاد در راه خدا	جنگاوری و شجاعت، مبارزه با تجاوزگری، مقاومت و ایستادگی، ایثار و فداکاری، دلیری و شهامت، اطاعت پذیری از مافوق، بی باک و ترس، شهادت طلبی، مردانگی و غیرت، میهن پرستی، دشمن ستیزی، روحیه سلحشوری، ذلت ناپذیری
علم و دانش اندوزی	اهل مطالعه بودن، تاکید بر علم آموزی، دانش آموز مودب بودن، منظم بودن، ممتاز در تحصیل، اهل درس بودن، ارتباط با علماء و اندیشمندان، علاقه و پشتکار در آموختن علم، جدیت در مطالعه
پرهیز از امور دنیوی	بی اعتنایی به زرق و برق دنیا، ساده زیستی، پرهیز از پست و مقام، پرهیز از مکروهات، بی اعتنایی به شهرت، دل نبستن به دنیا، دنبال روزی حلال، پرهیز از جاذبه های دنیوی
دین داری حقیقی	توجه به مسائل عبادی، توکل به خدا، اهل صدقه، پرهیزگاری، عشق به ائمه معصومین(ع)، شرکت در مراسم های مذهبی، اهل نماز شب، عامل به واجبات و دوری از محرمات، عامل به وظائف دینی، اهل مناجات نیمه شب، توجه به معنویت و تزکیه نفس، توجه به نماز اول وقت، تهجد و شب زنده داری، خالص بودن، دوری از غیبت، اهل تقوا، اهل نماز و روزه
تعامل مطلوب اجتماعی	ارتباط صمیمی با مردم، طرفدار عدالت، حق محوری، احترام و کمک به مستمندان، دوری از تبعیض، امین مردم، امر به معروف و نهی از منکر، رعایت ادب در رفتار و کلام با مردم، حامی محرومان، رعایت دقیق بیت المال، گره گشایی از کار مردم، مردم دوستی، تیم نوازی، گمنام زیستن
اخلاق حسنه اجتماعی	حلم و بردباری، سخاوت و بخشندگی، صبوری، سخت کوشی، پاک سیرتی، رافت با زیردستان، عزت خواهی، وقار و متانت، انسانیت، ورزشکاری، گشاده رویی و خوشرویی، نجابت و پاکدامنی، صداقت و یکرنگی، وفای به عهد

واحد ثبت در تحلیل شامل کلمات، مضامین و تصاویر مرتبط با مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس می‌باشد. بنابراین در قسمت کلمه، تکرار کلمات مرتبط با مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس، در مورد تصاویر، تصاویری که پیام‌های مولفه‌های شهدا و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس را می‌رسانند مورد نظر بوده است. و در واحد مضامین به جاهایی که محتوای آن اظهار نظر در زمینه ی مولفه‌های شهدا و

ایثارگران دفاع مقدس بوده، مورد توجه قرار گرفته است.

برای تعیین اعتبار ابزار از نوع پایایی، از روش بازآزمایی استفاده شده است. در این روش، آزمون را در دو نوبت از آزمودنی‌ها به عمل می‌آورند و نمرات حاصل شده را با هم مقایسه می‌کنند. اعتبار در پژوهش حاضر نیز بدین گونه بوده که پس از سه بار مطالعه ی کتب درسی دوره ابتدایی نتایج یکسانی حاصل گشت

یافته‌ها

اطلاعات حاصل از تحلیل داده‌های پژوهش به تفکیک سوال‌های اصلی پژوهش به طور تفصیلی در ذیل آمده است.

۱. میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب فارسی (بخوانیم و بنویسیم) تا چه حد است؟

در جدول شماره (۲)، اطلاعات تحلیل محتوای کتاب فارسی به لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس بر اساس شاخص‌های آمار توصیفی آمده است. براساس نتایج جدول شماره (۲)، در بین کتابهای مذکور، کتاب فارسی پایه پنجم ابتدایی با ۳۶/۵ درصد فراوانی از لحاظ توجه به موضوع تحقیق بیشترین فراوانی و کتابهای فارسی پایه دوم و چهارم هر دو با ۴/۲ درصد فراوانی از کمترین فراوانی برخوردار بوده است. میانگین فراوانی مولفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی ۷ مورد است، که در بین آنها کتاب‌های فارسی سوم، پنجم و ششم، بالاتر از میانگین و کتاب‌های فارسی اول، دوم و چهارم، پایین‌تر از میانگین قرار دارند. در مولفه‌های تحلیل شده بیشترین توجه به مولفه محور جهاد در راه خدا با ۶۳ درصد و کم‌ترین توجه به مولفه محور تعامل مطلوب اجتماعی با ۲/۴ درصد بوده و به محورهای التزام عملی به ولایت فقیه، حامی انقلاب اسلامی، سلوک بهینه خانوادگی، علم و دانش اندوختی و پرهیز از امور دنیوی هیچ توجهی نشده است. همچنین در واحد ثبت، که شامل مضامین، کلمات و تصاویر مرتبط با مولفه‌های مفهومی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس است؛ در مجموع پنج کتاب، بیشترین اشاره در قسمت کلمات با ۱۹ فراوانی بوده است. به طور کلی، مجموع فراوانی مرتبط با مولفه‌های شهدا و ایثارگران در کتاب فارسی ۴۱ مورد بوده است.

همچنین در جدول (شماره ۳)، اطلاعات تحلیل محتوای کتاب براساس مولفه‌های تحقیق بر اساس روش آنتروپی شانون آمده است. یافته نشان می‌دهد، در صفحات کتابهای فارسی دوره ابتدایی، ۲۶ فراوانی به

که این امر خود نشان دهنده ی پایایی بالای ابزار اندازه گیری پژوهش می‌باشد.

در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها از روش‌های کمی (آمار توصیفی و آنتروپی شانون) و کیفی استفاده شده است. در قسمت توصیفی از جدول و نمودار برای توصیف فراوانی مطرح شده و درصد فراوانی‌ها مشخص شده است. در ادامه پس از مشخص کردن فراوانی‌ها به تفکیک مولفه‌ها، بر اساس مراحل سه گانه روش آنتروپی شانون، ابتدا مقدار فراوانی‌ها در هر جدول را به هنجار می‌کنیم. طبق فرمول زیر:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}}$$

سپس با استفاده از اعداد بهنجار شده بار اطلاعاتی هرکدام را با استفاده از فرمول زیر محاسبه میکنیم:

$$E_{j=-k} = \frac{\sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}]}{\sum_{k=1}^m L_{nm}}$$

با استفاده از بار اطلاعاتی ضریب اهمیت جداول را محاسبه می‌کنیم و هر مؤلفه که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت بیشتری برخوردار است.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

لازم به ذکر است در روش آنتروپی شانون به مولفه‌هایی که دارای فراوانی بیشتر و توزیع هدفمند می‌باشند ضریب اهمیت بالایی می‌دهد. نکته ی ضمنی اینکه، صرف فراوانی زیاد نمی تواند دال بر ضریب اهمیت بالا باشد. این روش بگونه‌ای است که مولفه‌های که فراوانی بالایی دارند اما توزیع ناهمسان و نامتناوب دارند در مقایسه با مولفه‌های که دارای فراوانی کمتر اما توزیع متناوب و همسان دارند ضریب اهمیت پایینی کسب خواهند کرد.

تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی

مولفه جهاد در راه خدا، ۵ فراوانی به دین داری حقیقی، ۱ فراوانی به تعامل مطلوب اجتماعی و ۹ فراوانی به مولفه اخلاق حسنه اجتماعی اشاره شده است. و سایر مولفه‌ها مورد توجه مولفین کتاب درسی واقع نشده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (نمودار ۱) نشان می‌دهد؛ بیشترین

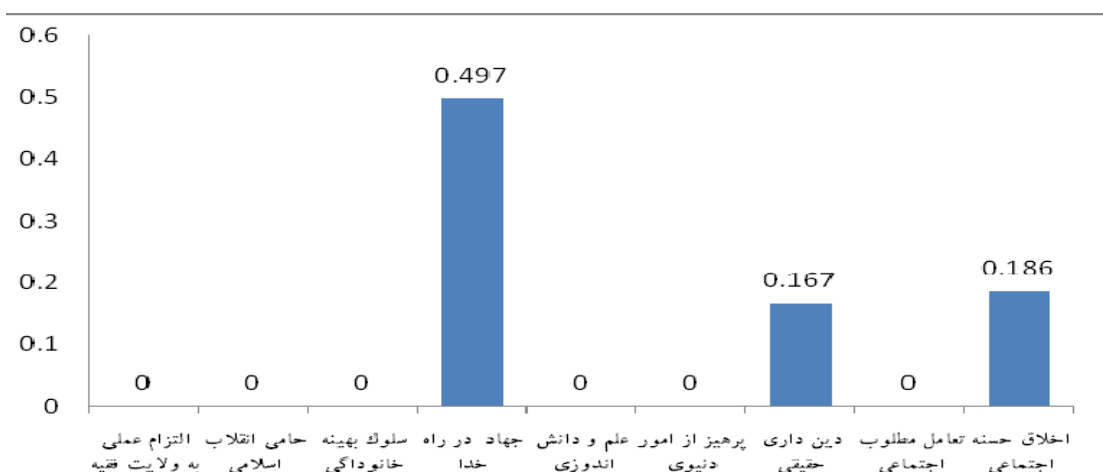
ضریب اهمیت در صفحات کتاب فارسی دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۰.۴۲۷ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه دین داری حقیقی با ضریب ۰.۱۶۷ است. و سایر مولفه‌ها دارای ضریب اهمیت ۰/۰۰۰ می‌باشد.

جدول ۲. جدول توزیع فراوانی توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران در کتب فارسی (بخوانیم و بنویسیم) دوره ابتدایی

درصد فراوانی	فراوانی	شاخص‌های مفهومی	درصد فراوانی مولفه‌ها	فراوانی مولفه‌ها			نوع طرح در کتاب	عنوان درس	پایه تحصیلی
				تصاویر	کلمات	مضمون			
۴/۸	۲	جهاد در راه خدا	۴/۸	۲	-	-	نثر به همراه تصویر	سرباز	اول ابتدایی
۲/۴	۱	جهاد در راه خدا	۲/۴	۱	-	-	نثر به همراه تصویر	پرچم	دوم ابتدایی
۱۲/۱	۵	جهاد در راه خدا،	۲۴/۳	۷	۲	۱	نثر به همراه تصویر	فداکاران، بهترین سرآغاز، نماینده‌ی کلاس، خود را دست کم نگیرد	سوم ابتدایی
۲/۴	۱	دین داری حقیقی،							
۹/۷	۴	اخلاق حسنه اجتماعی							
۲/۴	۱	جهاد در راه خدا	۲/۴	-	-	۱	نثر به همراه تصویر	آخرین یاور	چهارم ابتدایی
۲۴/۳	۱۰	جهاد در راه خدا،	۳۶/۵	۱	۱۱	۳	نثر و شعر به همراه تصویر	شجاعت، آریو برزن، بچه‌های ماندگار	پنجم ابتدایی
۲/۴	۱	دین داری حقیقی،							
۷/۳	۳	تعامل مطلوب اجتماعی، اخلاق حسنه اجتماعی							
۱۷/۰	۷	جهاد در راه خدا،	۲۹/۲	۳	۶	۳	نثر و شعر به همراه تصویر	پنجره‌های شناخت زنگ انشاء دوستی و مشاورت بخش پایانی کتاب (نام نامه)	ششم ابتدایی
۷/۳	۳	دین داری حقیقی،							
۴/۸	۲	اخلاق حسنه اجتماعی							
۱۰۰	۴۱	جمع	۱۰۰	۱۴	۱۹	۸	*****	*****	جمع

جدول ۳. جدول توزیع فراوانی مقوله‌های تحقیق در صفحات کتب فارسی (بخوانیم و بنویسیم) دوره ابتدایی

پایه / مولفه	التزام عملی به ولایت فقیه	حامی انقلاب اسلامی	سلوک بپینه خانوداگی	جهاد در راه خدا	علم و دانش اندوزی	پرهیز از امور دنیوی	دین داری حقیقی	تعامل مطلوب اجتماعی	اخلاق حسنه اجتماعی
اول	0	0	0	2	0	0	0	0	0
دوم	0	0	0	1	0	0	0	0	0
سوم	0	0	0	5	0	0	1	0	4
چهارم	0	0	0	1	0	0	0	0	0
پنجم	0	0	0	10	0	0	1	1	3
ششم	0	0	0	7	0	0	3	0	2
جمع کل	0	0	0	26	0	0	5	1	9

نمودار ۱. ضریب اهمیت مقوله‌های مورد سوال تحقیق در صفحات کتب فارسی (بخوانیم و بنویسیم) دوره ابتدایی

توجهی به موضوع تحقیق نشده است. میانگین فراوانی مولفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های هدیه آسمان و کتاب کار دوره ابتدایی ۱۱ مورد است، که کتاب هدیه آسمان پایه ششم، بالاتر از میانگین و کتاب هدیه آسمان پایه چهارم، پایین تر از میانگین قرار دارند. بیشترین توجه در بین کتابها، به مولفه جهاد در راه خدا با ۷۷/۲ درصد و کمترین توجه به مولفه دین داری حقیقی با ۹ درصد بوده است. به شش مولفه؛ التزام عملی به ولایت فقیه، حامی انقلاب اسلامی، سلوک بپینه خانوداگی، علم و دانش اندوزی، پرهیز از امور دنیوی و اخلاق حسنه اجتماعی هیچ گونه توجهی نشده است. همچنین در واحد ثبت، که شامل مضامین، کلمات و تصاویر مرتبط با مولفه‌های شهدا و رزمندگان دفاع مقدس است در مجموع

تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (جدول ۳) نتایج نمودار ۱ را نشان می‌دهد.

۲. میزان توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب هدیه آسمان و کتاب کار تا چه حد است؟

در جدول شماره (۴)، اطلاعات تحلیل محتوای کتاب هدیه آسمان به لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و رزمندگان دفاع مقدس آمده است. بر اساس نتایج جدول شماره (۳)، از میان پنج کتاب هدیه آسمان، تنها کتاب‌های هدیه آسمان پایه چهارم و ششم به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس اشاره داشته‌اند، در حالی که در کتابهای هدیه آسمان سال دوم، سوم و پنجم هیچ گونه

تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی

پنج کتاب، بیشترین اشاره در قسمت کلمات با ۱۲ فراوانی بوده است. در مجموع، فراوانی مرتبط با موضوع تحقیق در بین کتابهای هدیه آسمان دوره ابتدایی ۲۲ مورد بوده است.

بر اساس جدول (شماره ۵) می‌توان گفت، در صفحات کتابهای هدیه آسمان و کتاب کار دوره ابتدایی، ۱۷ فراوانی به مولفه جهاد در راه خدا، ۲ فراوانی به دین داری حقیقی، ۳ فراوانی به تعامل مطلوب اجتماعی اشاره شده است. و به مولفه‌های التزام عملی به ولایت فقیه، حامی انقلاب اسلامی، اخلاق

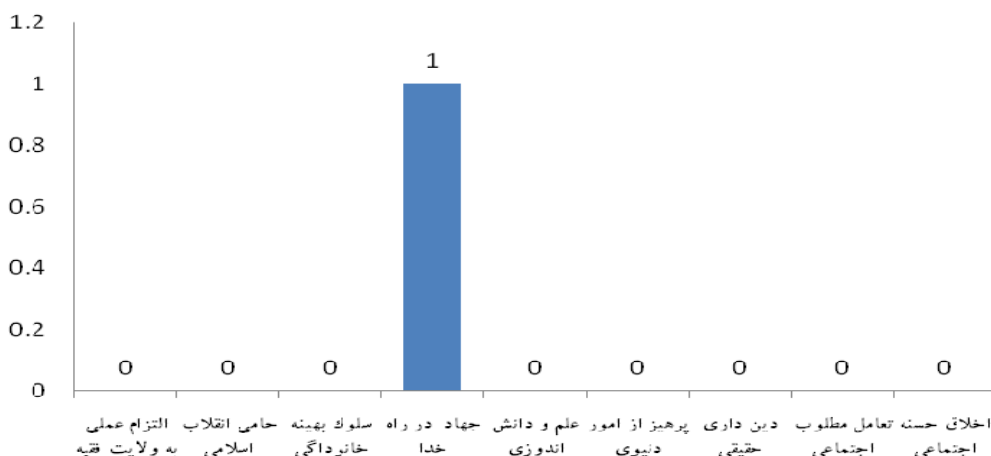
حسنه اجتماعی، سلوک بهینه خانوادگی، علم و دانش اندوزی و پرهیز از امور دنیوی توجهی نشده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آتروپی شانون (نمودار ۲) نشان می‌دهد؛ بیشترین ضریب اهمیت در صفحات هدیه آسمان و کتاب کار دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۱۰۰۰ و بقیه مولفه‌ها دارای کمترین ضریب می‌باشند. یعنی در کتاب هدیه آسمان و کتاب کار تنها به یک مولفه از نه مولفه‌ها توجه شده است.

جدول ۴. جدول توزیع فراوانی توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران در کتاب هدیه آسمان و کتاب کار ابتدایی

پایه تحصیلی	عنوان درس	نوع طرح در کتاب	فراوانی مولفه‌ها			درصد فراوانی مولفه‌ها	شاخص‌های مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
			مضمون	کلمات	تصاویر				
چهارم ابتدایی	به جای...	نثر به همراه تصویر	۳	۳	۲	۳۶/۳	جهاد در راه خدا، دین داری حقیقی	۶ ۲	۲۷/۲ ۹/۰
ششم ابتدایی	رهبر کوچک	نثر به همراه تصویر	۳	۹	۲	۶۳/۶	جهاد در راه خدا، تعامل مطلوب اجتماعی	۱۱ ۳	۰/۵۰ ۱۳/۶
جمع	***** *	***** *	۶	۱۲	۴	۱۰۰	جمع	۲۲	۱۰۰

جدول ۵. جدول توزیع فراوانی مقوله‌های تحقیق در صفحات کتاب هدیه آسمان و کتاب کار ابتدایی

پایه / مولفه	التزام عملی به ولایت فقیه	حامی انقلاب اسلامی	سلوک بهینه خانوادگی	جهاد در راه خدا	علم و دانش اندوزی	پرهیز از امور دنیوی	دین داری حقیقی	تعامل مطلوب اجتماعی	اخلاق حسنه اجتماعی
چهارم	0	0	0	6	0	0	2	0	
ششم	0	0	0	11	0	0	0	3	
جمع کل	0	0	0	17	0	0	2	3	

نمودار ۲. ضریب اهمیت مقوله‌های مورد سوال تحقیق در درصفت‌های کتاب هدیه آسمان و کتاب کارابتدایی

و ششم، بالاتر از میانگین و کتاب تعلیمات اجتماعی سوم پایین تر از میانگین قرار دارد. در مجموع فراوانی مرتبط با مولفه های مفهومی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی ۲۹ مورد بوده، و بیشترین فراوانی در واحد ثبت، مربوط به بخش مضامین بوده است.

در جدول (شماره ۷)، اطلاعات تحلیل محتوای کتاب براساس مولفه‌های تحقیق بر اساس روش آنتروپی شانون آمده است. یافته نشان می‌دهد، در صفحات تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی، ۱ فراوانی به التزام عملی به ولایت فقیه، ۱ فراوانی حامی انقلاب اسلامی، ۲۱ فراوانی به مولفه جهاد در راه خدا، ۱ فراوانی به علم و دانش اندوزی، ۵ فراوانی به دین داری حقیقی، ۳ فراوانی به تعامل مطلوب اجتماعی اشاره شده است. و به مولفه‌های سلوک بهینه خانوادگی، پرهیز از امور دنیوی و اخلاق حسنه اجتماعی اشاره‌ای نشده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (نمودار ۳) نشان می‌دهد؛ بیشترین ضریب اهمیت در صفحات تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۰.۷۶۴ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه دین داری حقیقی با ضریب ۰.۲۳۵ است. و شش مولفه دیگر دارای ضریب اهمیت ۰/۰۰۰ می‌باشد.

تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (جدول ۵) نتایج نمودار ۲ را نشان می‌دهد:

۳. میزان توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب تعلیمات اجتماعی تا چه حد است؟
 در جدول شماره (۶)، اطلاعات تحلیل محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی به لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس آمده است. براساس نتایج جدول شماره (۴)، در بین کتابهای مذکور، کتاب تعلیمات اجتماعی پایه پنجم با ۴۴/۸ درصد فراوانی از لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس بیشترین اشاره و کتاب تعلیمات اجتماعی سال سوم با ۱۷/۳ درصد فراوانی کمترین توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران داشته است. در حالی که کتاب تعلیمات اجتماعی چهارم هیچ گونه توجهی به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس نداشته است. بیشترین توجه به مولفه جهاد در راه خدا با ۷۲/۲ درصد و کمترین توجه به مولفه علم و دانش اندوزی، حامی انقلاب اسلامی، التزام عملی به ولایت فقیه با ۳/۴ درصد بوده است. به چهار مولفه؛ سلوک بهینه خانوادگی، پرهیز از امور دنیوی، تعامل مطلوب اجتماعی و اخلاق حسنه اجتماعی هیچ گونه توجهی نشده است. میانگین فراوانی مولفه تحلیل شده در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی ۷ مورد است، که کتاب تعلیمات اجتماعی پنجم

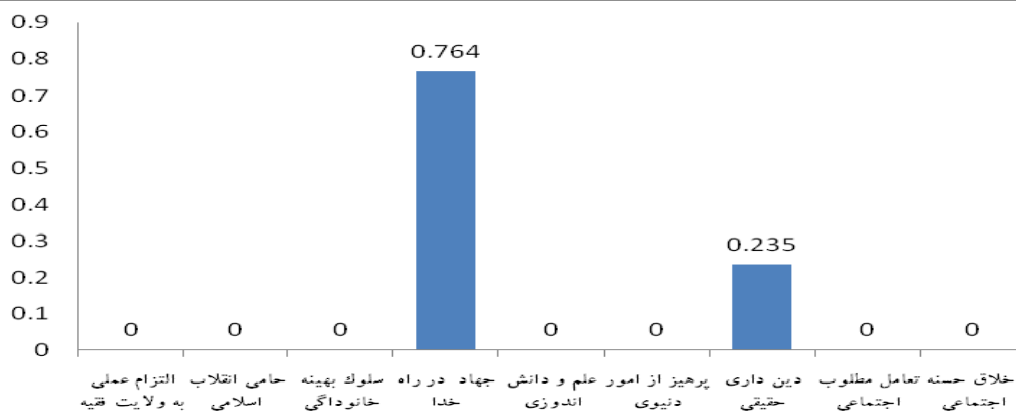
تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی

جدول ۶. جدول توزیع فراوانی توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران در کتاب تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی

پایه تحصیلی	عنوان درس	نوع طرح در کتاب	فراوانی مولفه‌ها			درصد فراوانی مولفه‌ها	شاخص‌های مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
			مضمون	کلمات	تصاویر				
سوم ابتدایی	موزه سعد آباد، ثبت نام در مدرسه	نثر به همراه تصویر	۲	۱	۱	۱۳/۷	جهاد در راه خدا	۴	۱۳/۷
پنجم ابتدایی	انقلاب، اسلامی، در جامعه، اسلامی، ایثار و فداکاری	نثر به همراه تصویر	۶	۲	۵	۴۴/۸	جهاد در راه خدا، دین داری حقیقی	۱۰ ۳	۳۴/۴ ۱۰/۳
ششم ابتدایی	آزادی خرمشهر در دامان میهن	نثر به همراه تصویر	۳	۷	۲	۴۱/۳	جهاد در راه خدا، دین داری حقیقی، علم و دانش، اندوزی، حامی انقلاب اسلامی، التزام عملی به ولایت فقیه	۷ ۲ ۱ ۱ ۱	۲۴/۱ ۶/۸ ۳/۴ ۳/۴ ۳/۴
جمع	*****	*****	۱۱	۱۰	۸	۱۰۰	جمع	۲۹	۱۰۰

جدول ۷. جدول توزیع فراوانی مقوله‌های تحقیق در صفحات کتاب تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی

پایه / مولفه	التزام عملی به ولایت فقیه	حامی انقلاب اسلامی	سلوک بینه خانوداگی	جهاد در راه خدا	علم و دانش اندوزی	پرهیز از امور دنیوی	دین داری حقیقی	تعامل مطلوب اجتماعی	اخلاق حسنه اجتماعی
سوم	0	0	0	4	0	0	0	0	
پنجم	0	0	0	10	0	0	3	0	
ششم	1	1	0	7	1	0	2	0	
جمع کل	1	1	0	21	1	0	5	0	

نمودار ۳. ضریب اهمیت مقوله‌های مورد سوال تحقیق در درصدهای کتاب تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی

شده در بین کتاب‌های مورد بررسی ۸ مورد است، که کتاب‌های فارسی سوم و پنجم و ششم، هدیه آسمانی ششم، تعلیمات اجتماعی پنجم و ششم بالاتر از میانگین و بقیه کتاب‌ها پایین‌تر از میانگین قرار دارد. بیشترین توجه به مولفه جهاد در راه خدا با ۶۹/۵ درصد و کمترین توجه به مولفه علم و دانش اندوزی، التزام عملی به ولایت فقیه و حامی انقلاب اسلامی با ۱/۱ درصد بوده است. به دو مولفه؛ سلوک بهینه خانوادگی و پرهیز از امور دنیوی هیچ گونه توجهی نشده است. در بخش ثبت در تحلیل در کلیه کتب مورد بررسی، در بخش مضامین، بیشترین و کمترین فراوانی به ترتیب مربوط به کتب تعلیمات اجتماعی و هدیه آسمان بوده است. در بخش کلمات، کتاب فارسی بیشترین اشاره و کتاب تعلیمات اجتماعی با ۱۱ فراوانی از کمترین توجه نسبت به موضوع تحقیق برخوردار بوده اند. در بخش تصاویر مرتبط با مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس، کتاب فارسی بیشترین توجه و کتاب هدیه آسمان از کمترین توجه نسبت به موضوع تحقیق برخوردار بوده اند. همچنین بر اساس نتایج بدست آمده از جدول شماره (۹)، از بین سه عنوان کتاب مورد بررسی، کتاب فارسی با ۴۴/۵ درصد فراوانی بیشترین توجه و کتاب هدیه آسمان با ۲۳/۹ درصد فراوانی کمترین توجه به مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس داشته‌اند.

تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (جدول ۷) نتایج نمودار ۳ را نشان می‌دهد:

۴. میزان توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس در کتاب‌های مورد بررسی تا چه حد است؟

در جدول شماره (۸)، اطلاعات تحلیل محتوا در کتاب‌های مورد بررسی به تفکیک و به لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس آمده است. بر اساس نتایج بدست آمده از جدول شماره (۵)، مجموع فراوانی مرتبط با مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در بین کتاب‌های مورد بررسی ۹۲ مورد است. در بین کتاب‌های مورد بررسی، کتاب فارسی پایه پنجم با ۱۶/۳ درصد فراوانی بیش‌ترین توجه و کتاب‌های فارسی دوم و چهارم ابتدایی با ۱/۱ درصد فراوانی کمترین توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس داشته است. کتاب‌های هدیه آسمان ششم، تعلیمات اجتماعی پنجم و ششم ابتدایی، فارسی سوم ابتدایی، هدیه آسمان چهارم ابتدایی، تعلیمات اجتماعی دوم ابتدایی و فارسی اول ابتدایی به ترتیب در رده‌های دوم، سوم، چهارم، پنجم، ششم، هفتم و هشتم قرار دارند. در حالی که در چهار کتاب با عناوین هدیه آسمان دوم، سوم، پنجم و تعلیمات اجتماعی چهارم هیچ گونه توجهی به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس نشده است. میانگین فراوانی مولفه‌های تحلیل

تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی

جدول ۸. رتبه بندی میزان توجه کتب درسی دوره ابتدایی به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس

رتبه میزان توجه	درصد فراوانی	فراوانی	مولفه ها	رتبه میزان توجه	درصد فراوانی	فراوانی	عنوان درس	کتاب
				هشتم	۲/۱	۲	سرباز	فارسی اول
				نهم	۱/۱	۱	پرچم	فارسی دوم
				پنجم	۱۰/۸	۱۰	فداکاران، بهترین سرآغاز، نماینده ی کلاس، خود را دست کم نگیرید	فارسی سوم
			جهاد در راه خدا، دین داری حقیقی، تعامل مطلوب	نهم	۱/۱	۱	آخرین یاور...	فارسی چهارم
	۶۹/۵	۶۴		اول	۱۶/۳	۱۵	شجاعت، آریو برزن، بچه های ماندگار	فارسی پنجم
اول	۱۳/۱	۱۲	اجتماعی، اخلاق حسنه	چهارم	۱۳/۳	۱۲	پنجره‌های شناخت زنگ انشاء دوستی و مشاورت بخش پایانی کتاب (نام نامه)	فارسی ششم
دوم	۴/۳	۴	اجتماعی، علم و دانش					
چهارم	۹/۷	۹	اندوزی، التزام عملی به ولایت فقیه، حامی انقلاب اسلامی					
سوم	۱/۱	۱		ششم	۸/۶	۸	به جای...	هدیه آسمان چهارم
پنجم	۱/۱	۱		دوم	۱۵/۲	۱۴	رهبر کوچک	هدیه آسمان ششم
	۱/۱	۱		هفتم	۴/۳	۴	بازدید موزه، سعد آباد	تعلیمات اجتماعی سوم
				سوم	۱۴/۱	۱۳	انقلاب اسلامی، در جامعه اسلامی، ایثار و فداکاری	تعلیمات اجتماعی پنجم
				چهارم	۱۳/۳	۱۲	آزادی خرمشهر خرمشهر در دامان میهن	تعلیمات اجتماعی ششم
جمع	۱۰۰	۹۲	*****	*****	۱۰۰	۹۲	*****	*****

جدول ۹. جدول توزیع فراوانی توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران در کل کتاب مورد بررسی

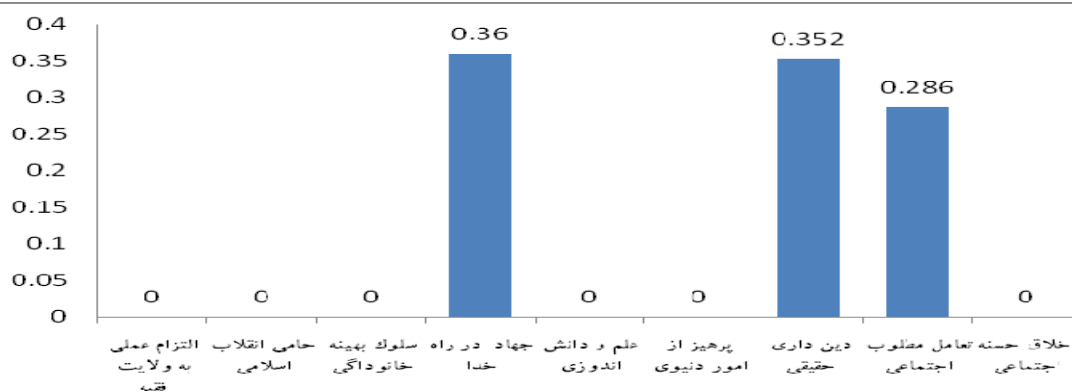
درس	فراوانی	درصد فراوانی	رتبه میزان توجه
فارسی	۴۱	۴۴/۵	اول
هدیه آسمان	۲۲	۲۳/۹	سوم
تعلیمات اجتماعی	۲۹	۳۱/۵	دوم
جمع کل	۹۲	۱۰۰	*****

بیشترین ضریب اهمیت در کلیه صفحات کتب‌های سه گانه فارسی، تعلیمات اجتماعی و هدیه آسمان دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۰.۳۶۰ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه تعامل مطلوب اجتماعی با ضریب ۰.۲۸۶ است. و دیگر مولفه‌های پژوهش مورد توجه قرار نگرفته است. تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (جدول ۱۰) نتایج نمودار ۴ را نشان می‌دهد:

بر اساس جدول (شماره ۱۰) می‌توان گفت، در کلیه صفحات کتابهای مورد بررسی، ۱ فراوانی به التزام عملی به ولایت فقیه، ۱ فراوانی به حامی انقلاب اسلامی، ۶۴ فراوانی به مولفه جهاد در راه خدا، ۱ فراوانی به علم و دانش اندوزی، ۱۲ فراوانی به دین داری حقیقی، ۴ فراوانی به تعامل مطلوب اجتماعی و ۹ فراوانی اخلاق حسنه اجتماعی اشاره شده است. و به دو مولفه سلوک بهینه خانوادگی و پرهیز از امور دنیوی هیچ توجهی نشده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (نمودار ۴) نشان می‌دهد:

جدول ۱۰. جدول توزیع فراوانی مقوله‌های تحقیق در صفحات کل کتاب‌های مورد بررسی

کتابها/ مولفه	التزام عملی به ولایت فقیه	حامی انقلاب اسلامی	سلوک بهینه خانوادگی	جهاد در راه خدا	علم و دانش اندوزی	پرهیز از امور دنیوی	دین داری حقیقی	تعامل مطلوب اجتماعی	اخلاق حسنه اجتماعی
فارسی	0	0	0	26	0	0	5	1	9
هدیه آسمان	0	0	0	17	0	0	2	3	0
تعلیمات اجتماعی	1	1	0	21	1	0	5	0	0
جمع کل	1	1	0	64	1	0	12	4	9

نمودار ۴. ضریب اهمیت مقوله‌های تحقیق در صفحات کل کتاب‌های مورد بررسی

تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی

در صفحات کتاب‌های فارسی، تعلیمات اجتماعی و هدیه آسمان در شش پایه‌های دوره آموزش ابتدایی می‌توان گفت، پایه اول، ۲ فراوانی، پایه دوم ۱ فراوانی، پایه سوم ۱۴ فراوانی، پایه چهارم ۹ فراوانی، پایه پنجم ۲۸ فراوانی و پایه ششم ۲۹ فراوانی به مولفه‌های شهداء و رزمندگان اشاره شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (نمودار ۵) نشان می‌دهد: بر اساس ضرایب اهمیت بدست آمده از فراوانی‌ها بر حسب پایه‌ها (نمودار ۵) می‌توان گفت، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به پایه ششم با ضریب اهمیت ۰.۳۶۱ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به پایه چهارم با ضریب ۰.۱۷۸ است. همچنین پایه اول و دوم به دلیل عدم توزیع متناوب فراوانی‌ها دارای ضریب اهمیت ۰.۰۰۰ می‌باشد.

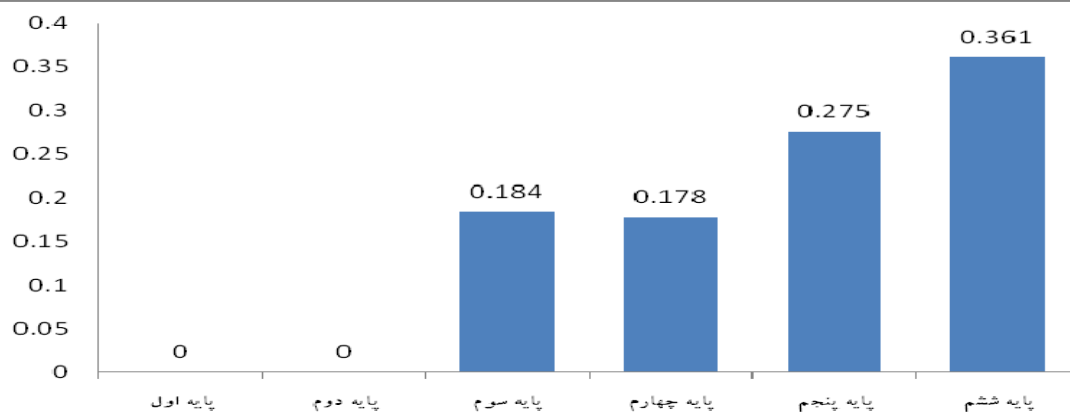
۵. میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در پایه‌های ابتدایی تا چه حد است؟
در جدول شماره (۱۱)، اطلاعات تحلیل محتوای در پایه‌های ابتدایی به لحاظ توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس آمده است. در بین پایه‌های دوره ابتدایی، پایه ششم ابتدایی با ۴۱/۳ درصد فراوانی از لحاظ توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس بیشترین اشاره و پایه دوم با ۱/۸ درصد فراوانی کمترین توجه به مولفه‌های شهداء و رزمندگان داشته است. و پایه‌های پنجم، سوم، چهارم و اول به ترتیب در رده‌های بعدی قرار دارند. میانگین فراوانی مولفه‌های تحلیل شده در پایه‌های دوره ابتدایی ۱۵ مورد است، که پایه‌های سوم و پنجم و ششم، بالاتر از میانگین و پایه‌های اول، دوم و چهارم پایین‌تر از میانگین قرار دارد. بر اساس جدول (۱۲) مولفه‌های تحقیق در

جدول ۱۱. توزیع فراوانی میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در پایه‌های ابتدایی

رتبه میزان توجه	جمع		اجتماعی		هدیه آسمانی		فارسی		پایه/درس
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
اول ابتدایی	۴/۸	۲	-----	-----	-----	-----	۴/۸	۲	
دوم ابتدایی	۲/۴	۱	-----	-----	-----	-----	۲/۴	۱	
سوم ابتدایی	۱۵/۲	۱۴	۱۳/۷	۴	-----	-----	۲۴/۳	۱۰	
چهارم ابتدایی	۹/۷	۹	-----	-----	۳۶/۳	۸	۲/۴	۱	
پنجم ابتدایی	۳۰/۴	۲۸	۴۴/۸	۱۳	-----	-----	۳۶/۵	۱۵	
ششم ابتدایی	۴۱/۳	۳۸	۴۱/۳	۱۲	۳۶/۶	۱۴	۲۹/۲	۱۲	
جمع	۱۰۰	۹۲	۱۰۰	۲۹	۱۰۰	۲۲	۱۰۰	۴۱	

جدول ۱۲. جدول توزیع فراوانی مقوله‌های تحقیق در صفحات کلیه کتاب‌های مورد بررسی بر حسب پایه‌های دوره ابتدایی

مولفه/پاسخگو	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم	پایه چهارم	پایه پنجم	پایه ششم
التزام عملی به ولایت فقیه	0	0	0	0	0	1
حامی انقلاب اسلامی	0	0	0	0	0	2
سلوک بینه خانوداگی	0	0	0	0	0	0
جهاد در راه خدا	2	1	9	7	20	25
علم و دانش اندوزی	0	0	0	0	0	1
پرهیز از امور دنیوی	0	0	0	0	0	0
دین داری حقیقی	0	0	1	2	4	5
تعامل مطلوب اجتماعی	0	0	0	0	1	3
اخلاق حسنه اجتماعی	0	0	4	0	3	2
جمع کل	2	1	14	9	28	29

نمودار ۵. ضریب اهمیت مقوله‌های مورد سوال تحقیق در کلیه پایه‌های دوره ابتدایی

فدا کردند". همچنین در کتاب هدیه آسمانی سال چهارم^۳؛ با این عبارت "آتش گلوله‌های دشمن، از روی تپه‌ها بلند اطراف، لحظه‌ای به ما امان نمی داد و درگیری همچنان ادامه دارد" یا در صفحه بعد "با نیروی بیشتری پیشروی می‌کنیم دوباره آتش گلوله‌های دشمن شدت گرفته ما نیز بر دشمن آتش می‌ریزیم". سرانجام در کتاب تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی^۴؛ با این عبارت "مردم به همراه ارتش و سپاه پاسداران از میهن اسلامی دفاع کردند و ضربه سختی به نیروهای دشمن وارد کردند". برخی از این جملات بیان شده از کتابهای مورد بررسی، همگی دال بر مولفه‌های جهاد در راه خدا است. همچنین برخی دروس به مولفه‌های دیگر شهدا و رزمندگان اشاره داشته، که نسبت به مولفه‌های محور جهاد در راه خدا بسیار ناچیز به شمار می‌رود.

به طور مثال؛ در فارسی (بنویسیم) سال سوم ابتدایی^۵ تصاویری از ایثارگران که در حال صعود به کوه و بازی والیبال می‌باشند-محور اخلاق حسنه اجتماعی-، نشان داده شده است یا در کتاب هدیه آسمانی چهارم ابتدایی^۶؛ با این عبارت به همراه تصویر "....مدت هاست که به دنبال فرصتی برای نماز خواندن هستیم... بیانگر محور دین داری حقیقی است". سرانجام در کتاب

تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون (جدول ۱۲) نتایج نمودار ۵ را نشان می‌دهد:

در ادامه برای درک بهتر یافته‌های کمی، به تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی کتاب‌های مورد تحقیق بر اساس مولفه‌های شهداء و ایثارگران می‌پردازیم.

بخش کیفی: تحلیل کیفی دروس کتابهای مورد بررسی نشان دهنده توجه ضعیفی به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس بوده و از بین فراوانیهای بدست آمده، نگاه غالب به مولفه جهاد در راه خدا که شامل شاخص‌های مفهومی که ارتباط نزدیکی با فرهنگ ایثار و شهادت برای شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در متون مربوطه ترسیم شده، توجه زیادی شده است و به مولفه‌های دیگر، که شامل خصوصیات اخلاقی و رفتاری و فکری شهدا و ایثارگران در طول دوران زندگی می‌باشد توجه مناسبی نشده است.

به طور مثال، در کتاب فارسی سوم ابتدایی^۱؛ با این عبارت "محمد حسین فهمیده نوجوان فداکار بود که نارنجک به کمر بست و در زیر زنجیرهای تانک دشمن جان خود را فدا کرد". در کتاب فارسی پنجم ابتدایی^۲ با این عبارت "مردان و زنانی که دلاورانه جنگیده اند و از اسلام و ایران دفاع کرده اند و با سربلندی جان خود را

۳. هدیه آسمانی چهارم ابتدایی-درس به جای-صص ۳۲ و ۳۴

۴. تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی-درس ایثار و فداکاری-صفحه ۱۶۳

۵. فارسی بنویسیم سوم ابتدایی-درس هفتم-صفحه ۴۵

۶. هدیه آسمانی چهارم ابتدایی-درس به جای-صفحه ۳۳

۱. فارسی سوم ابتدایی-درس فداکاران-صفحه ۴۹

۲. فارسی پنجم ابتدایی-درس آریو برزن-صفحه ۱۲۹

تعلیمات اجتماعی پایه ششم ابتدایی^۱، این عبارت آمده است "... شهید جهان آراء بعد از گرفتن دیپلم در کنکور شرکت کرد و وارد دانشگاه شد..." بیانگر محور علم و دانش اندوزی می‌باشد.

همان طور که در صفحات فوق اشاره شده، نقشه مفهومی برای شهداء و رزمندگان هشت سال دفاع مقدس بیش از جنگ، مبارزه و خونریزی می‌باشد اما نتایج تحقیق بدست آمده عکس آن را نشان می‌دهد و هم راستا با داده‌های بخش کمی است و بیشتر به مولفه جهاد در راه خدا که شامل شاخص‌های که ارتباط نزدیکی با جنگ و خونریزی برای شهدا و رزمندگان در جبهه برایشان در متون و اسناد به تصویر کشیده شده، برای دانش آموزان ترسیم شده است. در صورتیکه؛ توجه و ترسیم جامع و همه جانبه نسبت به مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی شهدا و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس در محتوای کتب درسی می‌تواند در تربیت انسان‌های کامل و الگوگیری از شهدا و رزمندگان به طور موثری نقش آفرینی کند. نکته قابل تامل و مهم در این بخش اینکه، با توجه به فراوانی بدست آمده از کتب مورد بررسی، بیشترین فراوانی در بخش کلمات (واژگان) می‌باشد، که مبین این مسئله می‌باشد که مولفه‌های شاخص شهدا و ایثارگران را نمی‌توان در قالب صرف کلمه (واژه) به دانش آموزان انتقال داد؛ زیرا طراحی یک متن نوشتاری که به طور موثر به افراد آموزش بدهد، تنها به هم‌تراز سازی با واژگان آنها مربوط نمی‌شود. اساساً این امر به سازمان دادن پیامها به نحوی که بتوانند نقش‌های آموزشی و دلخواه را بر آورده سازد، محقق می‌شود. بر این اساس می‌توان گفت دانش آموزان را از داشتن تفکر انتقادی و تحلیلی محروم کرده است. در بخش مضامین و تصاویر در کتب مورد بررسی، در حد آیده ال، کلی و فاقد عنصر "زیبایی شناختی" می‌باشد. در ارتباط با مضامین به چند نمونه در ابتدای بخش کیفی اشاره شده است. در ارتباط با

تصاویر؛ به طور مثال در فارسی اول^۲ و سوم ابتدایی^۳ "تصویر دو سرباز در سنگر" یا در تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی^۴ "تصویر یک سرباز به همراه یک اسلحه" یا در صفحه بعد همان درس "تصویر شهید فهمیده در حال رفتن به زیر تانک" که تصاویر یاد شده، گویای مولفه‌های جهاد در راه خدا و بی‌توجهی به مولفه‌های دیگر می‌باشد. با توجه به مراحل رشد ذهنی، فکری و عاطفی دانش آموزان این دوره (۱۳-۷)، لحاظ کردن بعد زیبایی شناختی در مطالب و تصاویر مرتبط با مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس، باعث جذاب شدن آن می‌شود؛ به طوری که دانش آموزان از روی آگاهی، انتخاب، اختیار و اشتیاق به شهدا و رزمندگان به عنوان یک الگو روی می‌آورند. همچنین در بین کتابهای مورد بررسی، کتاب فارسی به ویژه کتاب فارسی پنجم از نظر پوشش مولفه‌های شهدا و ایثارگران- از لحاظ توجه به مولفه‌ها نه از لحاظ جامعیت- نسبت به سایر کتابها، تا حدودی در حد مطلوب می‌باشد. با توجه به اینکه، ادبیات از موضوعات درسی است که با توجه به ماهیت هنری آن، می‌توان بهترین افکار و اندیشه‌ها را در عالی‌ترین و بهترین صورت ارائه کرد و در این مسئله، دو عنصر اساسی ادبیات، شعر و داستان می‌تواند در ارتباط با موضوع تحقیق نقش مهمی ایفاء کند [۲۶]. مقاومت شجاعانه ملت ایران در هشت سال دفاع مقدس به خلق نوشته‌ها و سروده‌های بسیاری انجامید که این نوشته و سروده‌ها نمایانگر پایداری، دلاوری، ایمان راسخ و اعتقادات عمیق شهدا و ایثارگران ایران هستند که کتاب فارسی دوره ابتدایی نسبت به این مسئله غفلت کرده و تنها یک شعر در کتاب فارسی^۴ با نام "بچه‌های ماندگار" اشاره مستقیم به موضوع داشته است. همچنین کتاب هدیه آسمانی نسبت به موضوع تحقیق، در حد انتظار ظاهر نشده است در حالی که کتاب هدیه آسمانی به عنوان

۲. فارسی اول ابتدایی-درس سرباز-صفحه ۴۹

۳. فارسی سوم ابتدایی-درس سوم-صفحه ۱۵

۴. فارسی پنجم ابتدایی-درس بچه‌های ماندگار-صفحه ۱۳۲

۱. تعلیمات اجتماعی پایه ششم-درس آزادی خرمشهر-صفحه ۱۱۹

بیشترین اشاره به مولفه‌ها در کتاب فارسی با هم هماهنگ است اما در بخش کمترین اشاره به مولفه‌ها، باهم ناهماهنگ هستند. تفاوت در یافته‌ها به نوعی بیابانگر دقت بالای روش آنتروپی شانون در تجزیه و تحلیل داده‌ها نسبت به روش‌های آماری است. زیرا روش آنتروپی شانون به مولفه‌هایی که دارای فراوانی بیشتر و توزیع هدفمند می‌باشند ضریب اهمیت بالایی می‌دهد. نکته مهم اینکه، صرف فراوانی (زیاد) نمی‌تواند دال بر ضریب اهمیت بالا باشد - اما در تجزیه و تحلیل روش‌های آمار توصیفی اینگونه است - این روش بگونه - ای است که مولفه‌های که فراوانی بالایی دارند اما توزیع ناهمسان دارند در مقایسه با مولفه‌های که دارای فراوانی کمتر اما توزیع متناوب و همسان دارند ضریب اهمیت پایینی کسب خواهند کرد. به طور کل در این بخش، یافته‌های حاصله از روش آنتروپی شانون با آمار توصیفی در باب مولفه‌ها همسوتر است. در مجموع کتاب فارسی نسبت به سایر کتابها - از لحاظ کمی نه از لحاظ کیفی - به نحو نسبتاً مناسبی به مولفه‌های شهدا و ایثارگران اشاره داشته است ولی از حیض داستان و شعر دفاع مقدس می‌توانست به نحو موثرتری نسبت به موضوع تحقیق عمل کند.

کتاب هدیه آسمان، نسبت به سایر کتابهای مورد بررسی ضعیف عمل کرده است. این نکته در هر دو روش تحلیلی در بخش کمی و هم بخش کیفی نمایان است. در بخش شاخص‌های آماری رتبه آخر توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس را به خود اختصاص داده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های عرب زوزنی و سعیدی (۱۳۸۵)، منصوری و چهارباشلو (۱۳۸۷) هم خوان و با نتایج پژوهش‌های ربانی (۱۳۶۵)، دفتر برنامه ریزی و تالیف کتب درسی (۱۳۷۲) و آرمند (۱۳۸۷) مغایر بوده است. همچنین در کتاب هدیه آسمان به مولفه جهاد در راه خدا بیشترین اشاره و به محور دین داری حقیقی کمترین اشاره شده است. این کتاب می‌توانست برای دورسی که درباره امامان معصوم (ع) به ویژه امام حسین (ع) بوده، به

نماینده‌ی تعالیم اسلامی که فرهنگ ایثار و شهادت به طور عام، و آرمانها و الگوی فکری و رفتاری شهدا و رزمندگان دفاع مقدس به طور خاص، که بر گرفته از نهضت سرخ حسینی می‌باشد بسیار ضعیف عمل کرده است و در درس‌های که مربوط به امامان به ویژه امام حسین (ع) بوده، امکان اشاره مستقیم به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع وجود دارد.

بحث و نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی کمی و کیفی توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس در کتب درسی دوره ابتدایی انجام شده است. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها به تفکیک سوال‌های پژوهش نشان داد:

کتاب فارسی نسبت به سایر کتاب‌های مورد بررسی در مجموع رتبه اول را به لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس به خود اختصاص داده است. و حتی بیش‌ترین توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در کتاب فارسی پنجم ابتدایی بوده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های ربانی (۱۳۶۵)، سبحانی نژاد و جعفری هرنندی (۱۳۸۶)، آرمند (۱۳۸۷) و دفتر برنامه ریزی و تالیف کتب درسی (۱۳۷۲) هم خوان و با نتایج پژوهش‌های عرب زوزنی و سعیدی (۱۳۸۵)، منصوری و چهارباشلو (۱۳۸۷) مغایر بوده است. کتاب‌های مذکور به چهار مولفه از نه مولفه توجه داشته‌اند. همچنین بیشترین توجه به مولفه جهاد در راه خدا و کمترین توجه به مولفه تعامل مطلوب اجتماعی بوده است. تجزیه و تحلیل مولفه‌های شهداء در کتاب‌های فارسی از طریق روش آنتروپی شانون (نمودار ۱) نشان داد؛ بیشترین ضریب اهمیت در صفحات کتاب فارسی دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۰.۴۲۷ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه دین داری حقیقی با ضریب ۰.۱۶۷ است. و سایر مولفه‌ها دارای ضریب اهمیت ۰/۰۰۰ می‌باشد. یافته‌های این دو روش تحلیلی، در بخش

تعلیمات اجتماعی چهارم هیچ گونه اشاره‌ای به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس نداشته است. همچنین بیشترین ضریب اهمیت در صفحات تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۰.۷۶۴ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه دین داری حقیقی با ضریب ۰.۲۳۵ است. و شش مولفه دیگر دارای ضریب اهمیت ۰/۰۰۰ می‌باشد. در کتاب تعلیمات اجتماعی همانند کتابهای فارسی و هدیه آسمان، مولفه جهاد در راه خدا بیشترین ضریب اهمیت را به خود اختصاص داده است.

مجموع فراوانی توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس ۹۲ مورد بوده است. در بین کتاب‌ها، کتاب فارسی با ۴۱ فراوانی بیشترین توجه، که با نتایج پژوهش‌های ربانی (۱۳۶۵)، سبحانی نژاد و جعفری هرندی (۱۳۸۶)، آرمند (۱۳۸۷) هم خوان بوده و کتاب هدیه آسمان با ۲۲ فراوانی کمترین توجه را به خود اختصاص داده اند. همچنین از بین مولفه‌های تحلیل شده در کتب مورد بررسی، به مولفه جهاد در راه خدا بیشترین توجه، و به مولفه تعامل مطلوب اجتماعی کمترین توجه شده است. به طور تفضیلی می‌توان گفت، در بین کتاب‌های مورد بررسی بیشترین توجه به مولفه جهاد در راه خدا با ۶۹/۵ درصد و کمترین توجه به مولفه علم و دانش اندوزی، التزام عملی به ولایت فقیه و حامی انقلاب اسلامی با ۱/۱ درصد بوده است. به دو مولفه؛ سلوک بهینه خانوادگی و پرهیز از امور دنیوی هیچ گونه توجهی نشده است. همچنین باید توجه داشت در بین کتابها تنها یک فراوانی به مولفه‌های علم و دانش اندوزی، التزام عملی به ولایت فقیه و حامی انقلاب اسلامی شهدا و ایثارگران اشاره شده؛ از این رو می‌توان گفت در کتابهای درسی به پنج مولفه توجه نشده است. در صورتی که در تحلیل اسناد و متون برای بدست آوردن مولفه‌های شهدا و ایثارگران قریب به یقین، اکثر شهدا و رزمندگان دفاع مقدس به شاخص‌های مفهومی مولفه التزام عملی به ولایت فقیه و حامی انقلاب بودن اشاره کردند که متاسفانه کتاب‌های مورد بررسی به

مولفه‌های دیگر شهدا و رزمندگان دفاع مقدس توجه می‌شد، با توجه به اینکه شهدا و رزمندگان دفاع مقدس از نظر فاصله زمانی ارتباط نزدیکی با ما دارند و در میان ما زیسته اند، می‌تواند به عنوان الگوی بی بدیل برای قشر دانش‌آموزان کشور باشد.

افزون بر این، تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده از طریق روش آنتروپی شانون نشان داد؛ بیشترین ضریب اهمیت در صفحات هدیه آسمان و کتاب کار دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۱.۰۰۰ و بقیه مولفه‌ها دارای کمترین ضریب می‌باشند. یعنی در کتاب هدیه آسمان و کتاب کار تنها به یک مولفه از نه مولفه‌ها توجه شده است. علت اختلاف بین یافته‌های آمار توصیفی و آنتروپی شانون در بخش کمترین اشاره به مولفه‌ها در نوع تجزیه و تحلیل داده‌ها دانست. چرا که روش آنتروپی شانون به مولفه‌های که در طول پایه و یا در طول کتاب پراکنده شدند ضریب اهمیت می‌دهد، اگر این پراکندگی با فراوانی بیشتر و توزیع هدفمندتر باشد ضریب اهمیت بالایی می‌گیرد. بر این اساس می‌توان گفت، چرا دو مولفه دین داری حقیقی و تعامل مطلوب اجتماعی فاقد ضریب اهمیت است. چونکه فراوانی آنها را در یک پایه قرار دارد و در طول پایه‌ها توزیع نشده است که بیانگر متناوب و هدفمند نبودن فراوانی این دو مولفه است. به طور کل می‌توان گفت، در کتاب‌ها هدیه آسمان مولفه جهاد در راه خدا بیشترین اشاره و ضریب اهمیت را به خود اختصاص داده است.

کتاب تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی از لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس، رتبه دوم را به خود اختصاص داده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش آرمند (۱۳۸۷) و دفتر برنامه ریزی و تالیف کتب درسی (۱۳۷۲) هم خوان بوده است. همچنین در کتاب تعلیمات اجتماعی، مولفه‌های جهاد در راه خدا بیشترین اشاره و به دین داری حقیقی کمترین اشاره شده، و به سایر مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی شهداء و ایثارگران دفاع مقدس توجهی نشده است. و در بین کتابها، کتاب

بازنگری در محتوای کتابهای درسی احساس می‌شود. نکته قابل توجه و پایانی در این بخش این است، یافته‌های پژوهش در بخش کمی (آمار توصیفی و روش آنتروپی شانون)، در بخش کیفی مورد تایید قرار گرفت. این مسئله علاوه بر روایی بالای پژوهش، اشاره به توجه نامتعادل و نامتوازن مولفه‌های شهدا و ایثارگران و محدود کردن نقشه مفهومی شهدا و ایثارگران به مولفه جهاد در راه خدا در محتوای کتب درسی دارد و به نوعی یافته‌های پژوهشی حاصل شده، فرضیه مطرح شده کارشناسان را مورد تایید قرار داده است. از این رو ضرورت مهندسی ارزشی کردن مجدد کتابها در ارتباط با موضوع مطالعه توسط افراد ذی ربط لازم و ضروری است. به طور کلی، حجم کم مطالب و تصاویر، پرداختن بیش از حد به مولفه جهاد در راه خدا، فقدان نگاه هنری و زیبایی شناختی به موضوع مورد مطالعه، پراکندگی مطالب و عدم سازماندهی مطالب بر اساس اصول علمی، تربیتی و روانشناختی، می‌تواند دانش آموزان را در رسیدن به شناخت منطقی، تحلیلی و جامع نگر نسبت به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس، در مقام الگو قرار گرفتن و الگو برداری، محروم سازد. در نهایت بر اساس یافته‌های پژوهش، می‌توان موارد ذیل را در قالب پیشنهادها پژوهش بیان کرد:

۱. با توجه به اینکه وصیت نامه‌های شهدا از مهمترین اسناد مکتوب دوران جنگ تحمیلی است، می‌توان نمونه‌های عالی ارزش‌ها را در آن یافت و به نسل جدید معرفی نمود. متأسفانه در کتاب‌های مورد بررسی، از وصیت نامه‌های شهدا تنها در یک مورد استفاده شده است؛ لازم است برنامه ریزان و مولفان کتب درسی باید به این مسئله توجه شایسته و کافی نمایند.

۲. بیشتر مطالب ارائه شده در محتوای کتاب‌های مورد بررسی، در قالب نثر بوده، بهتر است از داستان و گنجینه‌های فراوان شعر (ادبیات پایداری) که متناسب مختصات رشدی کودکان این دوره هم می‌باشد؛ در بازتاب این رخداد ویژه توجه شایسته و وافی شود.

ویژه کتاب تعلیمات اجتماعی به دلیل پتانسیل بالای آن - هیچ گونه اشاره‌ای به مولفه‌های التزام عملی به ولایت فقیه و حامی انقلاب بودن نداشته است. بیشترین ضریب اهمیت در صفحات تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی، مربوط به مولفه جهاد در راه خدا با ضریب ۰.۷۶۴ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه دین داری حقیقی با ضریب ۰.۲۳۵ است. و شش مولفه دیگر دارای ضریب اهمیت ۰/۰۰۰ می‌باشد. یافته‌های این بخش با یافته‌های آمار توصیفی هماهنگ است. کتابهای درسی از بین نه مولفه مورد هدف تنها به چهار مولفه توجه داشته‌اند. که به خوبی بیانگر عدم توجه متعادل و متوازن به مولفه‌ها در محتوای کتاب‌های درسی است. در صورت توجه همه جانبه و جامع نگر به مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی می‌توان گفت برنامه درسی در کنار سایر عوامل می‌تواند در تربیت انسان‌های کامل و الگوگیری دانش آموزان از شهدا و رزمندگان به طور موثری نقش آفرینی کند.

میزان توجه به مولفه‌های شهدا و رزمندگان دفاع مقدس در بین پایه‌های دوره ابتدایی، پایه ششم ابتدایی با ۴۱/۳ درصد فراوانی از لحاظ توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس بیشترین اشاره و پایه دوم با ۱/۸ درصد فراوانی کمترین توجه به مولفه‌های شهدا و رزمندگان داشته است. و پایه‌های پنجم، سوم، چهارم و اول به ترتیب در رده‌های بعدی قرار دارند. نکته قابل تامل اینکه کتاب فارسی تازه تالیف شده نسبت به دیگر کتابها خوب عمل کرده اما از لحاظ پوشش دادن جامع و متوازن مولفه‌های مورد مطالعه، همانند دیگر کتابها می‌باشد. یافته‌های این بخش هماهنگ با یافته‌های بخش روش آنتروپی شانون است. بیشترین ضریب اهمیت مربوط به پایه ششم با ضریب اهمیت ۰.۳۶۱ و کمترین ضریب اهمیت مربوط به پایه اول و دوم با ضریب اهمیت ۰.۰۰۰ می‌باشد. بر این اساس می‌توان گفت، چیدمان مولفه‌های شهدا و رزمندگان دفاع مقدس بر اساس اصول علمی سازماندهی محتوا نیست و نیازمند

دفاع مقدس در دانش آموزان ایجاد و نهادینه شود. تا از این طریق، نگرش مثبت درباره شهدا و رزمندگان دفاع مقدس شکل گیرد و تغییرات مطلوب در رفتار دانش آموزان در این زمینه بروز کند. همچنین به محققان توصیه می‌شود به دلیل جایگاه بسیار مهم موضوع تحقیق برای جامعه در راستای تداوم دینی و ملی جامعه اسلامی-ایرانی، نقش برنامه درسی پنهان را در میزان تحقق مولفه‌های شهدا و ایثارگران در دانش آموزان بررسی کنند. و با توجه به نقش محوری معلمان در فرایند یاددهی-یادگیری دیدگاه و نگرش آنان را نسبت به هدف تحقیق بازنمایی و مورد کند و کاو قرار دهند.

منابع

۱. مهدی آزاد، محمود. (۱۳۷۵). با عبادت تا معراج، تهران: نشر شاهد.
۲. مبتکر سرابی، اسفندیار. (۱۳۷۷). لاله های حوزه، تهران: بنیاد شهید انقلاب اسلامی، نشر شاهد.
۳. بنیاد شهید انقلاب اسلامی. (۱۳۸۰). عطر شهادت در کلام ولایت، تهران: نشر شاهد.
۴. سبحانی نژاد، مهدی؛ جعفری، رضا. (۱۳۸۶). بررسی و تحلیل میزان توجه به مفاهیم دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی. دو ماهنامه علمی- پژوهشی دانشور رفتار، ۱۴(۲۷)، ۳۹-۵۴.
۵. بنیاد شهید انقلاب اسلامی. (۱۳۷۸). بوستان شاهد. تهران: نشر شاهد.
۶. صالحی عمران، ابراهیم؛ اکبر پور زنگلانی، محمد باقر. (۱۳۸۶). بررسی میزان تحقق هدف اجتماعی ایثارگری در آموزش و پرورش دوره متوسطه (مورد مطالعه: دانش آموزان و دبیران متوسطه نظری). مازندران، مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت. صفحات ۱۸۹-۱۷۷.

۳. یافته‌های بدست آمده از تجزیه و تحلیل فراوانی‌ها، بیانگر نوعی ناهمگونی و عدم توالی به مولفه‌ها در یک عنوان کتاب درسی (به طور مثال کتاب فارسی) در طول پایه‌ها، که متناسب با اصول روانشناختی و سازماندهی محتوای کتاب درسی بر اساس نیاز دانش آموزان نمی‌باشد، مشاهده می‌شود (نمودار ۴ و ۵). از اینرو توصیه می‌شود مولفان برنامه ریزان درسی در اصلاح این روند نوعی همگونی به وجود آورند.

۴. با توجه به این که فرهنگ ایثار و شهادت به طور عام و مولفه‌های مفهومی شهدا و ایثارگران به طور خاص از فرهنگ غنی شیعی-اسلامی نشات می‌گیرد و الگوی شهدا و رزمندگان هشت دفاع مقدس، امام حسین (ع) و امامان معصوم (ع) می‌باشد؛ کتاب هدیه آسمانی که نمایانگر و انتقال دهنده این فرهنگ به دانش آموزان می‌باشد، متأسفانه در این زمینه توجه بسیار ناچیز و اندکی داشته است که جا دارد در این زمینه یک تجدید نظر صورت گیرد.

۵. دانش آموزان این دوره از لحاظ رشد ذهنی و هوشی در مرحله ای هستند که یادگیری آنها از طریق تماس مستقیم و دیدن سرعتر از شنیدن صورت می‌گیرد، با توجه به این اصل، تعداد تصاویر مربوط به مولفه های شهدا و رزمندگان، بسیار کم- محدود به محور به جهاد در راه خدا- و فاقد عنصر زیبایی شناختی می‌باشد. لازم است برنامه ریزان درسی در حد مناسب در این زمینه اقدام کنند.

۶. در پایان اینکه، براساس یافته‌های تحقیق توجه متعادلی به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در کتب و پایه‌های دوره ابتدایی نشده است. از اینرو، توجه جامع و منطقی به مولفه‌ها و شاخص‌های مفهومی شهدا و رزمندگان دفاع مقدس در مجموعه کتابهای درسی دوره ابتدایی، نیازمند طراحی جامع، منظم و دقیق است. به طوری که با ترسیم فرایند مذکور، به مرور طی پایه‌های تحصیلی مختلف، مولفه‌های شهدا و ایثارگران هشت سال

۷. بهزاد، حسین. (۱۳۷۵). در انتهای افق. تهران: نشر شاهد.
۸. ایزدی فر، علی اکبر؛ میرکاویار، حسین. (۱۳۸۷). مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی ترویج فرهنگ ایتار و شهادت. صفحات ۴۱۱-۳۷۵.
۹. کوثری، مسعود. (۱۳۷۹). آسیب شناسی فرهنگی ایران در دوره قاجار. تهران: انتشارات باز.
۱۰. مختاری پور، مرضیه؛ سیادت، سید علی. (۱۳۸۵). آثار پیامدهای فرهنگی ایتار و شهادت. شیراز: مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی و ترویج فرهنگ ایتار و شهادت. صفحات ۱۶۲-۱۴۸.
۱۱. سبحانی نژاد، مهدی؛ افشار، عبدالله؛ رضایی زارچی، رضا. (۱۳۸۹). آسیب شناسی تربیت دینی در عصر جهانی شدن و راهکارهای تعامل پویا با آن. دو ماهنامه علمی- پژوهشی دانشور رفتار، ۱۷(۴۲)، ۲۷۱-۲۹۲.
۱۲. باقری، خسرو. (۱۳۷۹). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. تهران: انتشارات مدرسه.
۱۳. مهرمحمدی، محمود. (۱۳۸۳). آموزش عمومی هنر. تهران: انتشارات مدرسه.
۱۴. شمشیری، بابک. (۱۳۸۵). تعلیم و تربیت از منظر عشق و عرفان. تهران: انتشارات طهوری.
۱۵. ملکی، حسن. (۱۳۸۶). برنامه ریزی درسی. مشهد: انتشارات پیام اندیشه.
۱۶. صافی، احمد. (۱۳۸۲). آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی و متوسطه. تهران: انتشارات سمت.
۱۷. منصوری، سیروس؛ چهارباشلو، حسین. (۱۳۸۷). تحلیل محتوای برنامه درسی دوره راهنمایی و میزان توجه به مفاهیم ایتار، جهاد و شهادت. مازندران، مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی ترویج فرهنگ ایتار و شهادت. صفحات ۶۳۳-۶۲۷.
۱۸. سعیدی، محمود؛ عرب زوزنی، احمد. (۱۳۸۵). فرهنگ شهادت در کتب درسی دوره راهنمایی. شیراز، مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی و ترویج فرهنگ ایتار و شهادت. صص ۳۹-۳۸.
۱۹. دفتر برنامه ریزی و تالیف کتب درسی. (۱۳۷۲). مروری بر آثار و ارزش های دفاع مقدس در کتاب های درسی. سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
۲۰. ربانی، جعفر. (۱۳۶۵). ادبیات پایداری و دفاع مقدس در کتاب های درسی چاپ ۱۳۶۴ دانش آموزان. نامه پژوهش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. شماره نهم.
۲۱. آرمنند، محمد. (۱۳۸۷). بررسی مفاهیم ایتار و شهادت در کتاب های درسی دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه. مازندران، مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی ترویج فرهنگ ایتار و شهادت.
22. Krippendorff, K. (2012). *Content analysis: An introduction to its methodology*. SAGE Publications, Incorporated. 29-30.
23. Berger. A. (1982); *Media Analysis Techniques*. Newberry Park: sage publications. 107-110.
۲۴. ساروخانی، باقر. (۱۳۸۰). روشهای تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۵. گال، مردیت؛ بورگ، والتر و گال، جوئیس. (۱۳۸۳). روشهای تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان شناسی. ترجمه احمد رضا نصر و همکاران، تهران: انتشارات سمت.
۲۶. عسگری، علی. (۱۳۸۶). جایگاه ادبیات در ترویج فرهنگ ایتار و شهادت. مازندران، مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی و ترویج فرهنگ ایتار و شهادت. صفحات ۲۵۵-۲۴۱.